

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
An Analytic Introduction to the Pre- Urartian Period in the Southern
,Karadagh, the Northwest of Iranian Plateau
the Case Study: the Rural District of Uch'hāchā
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

مقدمه‌ای تحلیلی بر دوره پیش از اورارتویی پهنة قره‌داغ جنوبی، شمال غربی فلات ایران نمونه مطالعاتی: دهستان اوچ‌هاچا

بهرام آجورلو^۱، آرش تیرانداز لاله‌زاری^۲

۱. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران.

۲. مجری پروژه باستان‌شناسی قره‌داغ، تبریز، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۱/۱۲

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۲/۰۴

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۷/۰۱

چکیده

تسلسل فرهنگی، گاه‌شناسی و پراکنش جغرافیایی فرهنگ‌های پیش از تاریخ پهنة‌های پیرامونی شرقی و شمالی دریاچه ارومیه تاکنون فراگیر مطالعه نشده است. هدف بنیادین این پژوهش، پراکنش جغرافیایی آثار دوران آهن قره‌داغ جنوبی بر پایه مطالعات صحرایی دهستان اوچ‌هاچا از توابع شهرستان اهر در کوهستان قره‌داغ جنوبی، شمال غربی فلات ایران است. پس از دسته‌بندی آثار دوران آهن این پهنة به دو گروه سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار و گورستان‌های دوره پیش از اورارتویی یا آهن I-II در بازه زمانی حدود ۱۵۰۰ تا ۸۰۰ پ.م.، که بیشتر از گونه‌های کلان‌سنگی سه‌خرسنگی و صندوقی و هم‌چنین کورگان قفقازی‌اند، نتایج زیر بر اساس یافته‌های باستان‌شناختی مطالعات سطح‌الارضی به دست آمده است: آثار باستانی سکونت پیش از دوره آهن پیش از اورارتویی در تراز ۱۶۵۰ تا ۲۵۰۰ متر ناحیه قره‌داغ جنوبی شناسایی نشده است؛ پراکنش جغرافیایی دوره آهن I-II قره‌داغ جنوبی از متغیرهای زمین‌سیمی طبیعی این کوهستان پیروی می‌کند؛ و در حالی که سکونت‌های دوره آهن I-II قره‌داغ جنوبی از گونه سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار و متناسب با زندگی کوچ‌نشینان دام‌دار سرزمین‌های استپی است؛ و جغرافیای کوهستانی نیمه‌خشک و پر فراز و نشیب در این‌جا مانع از پیدایش شهرنشینی گونه بین‌النهرینی و محوطه‌های باستانی چند لایه، برای نمونه تپه‌های باستانی، شده است. وانگهی، افزون بر چراگردی و دام‌داری عشایری در مراتع قره‌باغ و قره‌داغ، استخراج کانی‌های مس و آهن، یعنی دو فلز پرمصرف دوران آهن آسیای غربی از کانسارهای قره‌داغ، دیگر نظریه باستان‌شناختی نویسندگان است که نیازمند کاوش‌ها و تحلیل‌های علوم باستان‌شناختی است؛ زیرا گسترش قلمروی پادشاهی اورارتو به سوی قره‌داغ بدون انگیزه‌های اقتصادی نمی‌تواند به درستی تحلیل، تفسیر و فهمیده شود.

واژگان کلیدی

شمال غربی فلات ایران، باستان‌شناسی قره‌داغ، دوره پیش از اورارتویی، سکونت‌گاه پرچین‌دار دوران آهن، گورستان دوران آهن.

مقدمه

پیرامونی شرقی و شمالی دریاچه ارومیه، به ویژه در فراسوی دشت تبریز به سوی خاور و گذرگاه طبیعی تبریز- میانه- زنجان- قزوین، تاکنون به شکل جامع و فراگیر مطالعه نشده؛ و در مقایسه با نواحی غربی، جنوب غربی و سواحل شرقی دریاچه

تسلسل فرهنگی، گاه‌شناسی و چشم‌انداز باستان‌شناختی پراکنش جغرافیایی فرهنگ‌های پیش از تاریخ پهنة‌های

پیشا اورارتویی ناحیه قره‌داغ جنوبی صرفاً از متغیرهای طبیعی و زمین‌سیمای کوهستان پیروی می‌کنند؛ و دوم، این سکونت‌گاه‌ها از گونه گورستان و سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار متناسب با زندگی عشایری و دام‌داری و کوچ‌روی است.

مبانی نظری پژوهش

آثار دوره آهن I-II که در آذربایجان، شمال غربی فلات ایران، با عنوان افق پیش از اورارتویی شناخته می‌شود، بر گذار اجتماعات عشایری کوچ‌رو و نیمه یکجانشین پیش از تاریخی به آستانه شهرنشینی تمدن‌های تاریخی دوره آهن پایانی (III) دلالت می‌کند که در پادشاهی‌های اورارتو یا آراتات^۱ و مانند آن بازتاب یافته است که البته بین‌النهرین بر فرهنگ و هنر این تمدن‌های تاریخی و پادشاهی‌ها بسیار تأثیر گذاشته و حتی هستی آراتات را نوعاً پادشاهی سایه آشور تفسیر کرده‌اند (Matthews, 2007) به‌ویژه آن که چشم‌انداز فرهنگی-اجتماعی و تاریخی و سیاسی پهنه قره‌داغ پس از چیرگی پادشاهی آراتات بر شمال غربی فلات ایران در حدود ۸۵۰ پ.م. (دوره آهن III) دگرگون می‌شود؛ و بنابراین، دوران آهن در شمال غربی فلات ایران می‌تواند به دو دوره پیش از اورارتویی (آهن I-II) و اورارتویی (آهن III) دوره‌بندی شود (Ayorloo, 2009).

وانگهی، اقلیم و زمین‌سیمای کوهستانی قره‌داغ از اقلیم و زمین‌سیمای سرزمین پست، آبرفتی و دارای رودهای بزرگ همیشگی بین‌النهرین تفاوت‌هایی دارد که اجازه کاربست اصطلاح الگوی استقرار^۲ در باستان‌شناسی قره‌داغ را نمی‌دهد؛ چون که کانسپت^۳ الگوی استقرار بر قابلیت تحلیل‌های ریاضی و آماری برای استخراج شماری از الگوهای هندسی دلالت دارد که در نتیجه این تحلیل، پیوستگی شبکه اجتماعی - اقتصادی اتراق‌گاه‌های عشایری و روستاهای پیرامونی با هسته‌های شهری و همچنین سلسله مراتب سکونت‌گاهی در بستر عوارض جغرافیایی و منابع طبیعی فهمیده می‌شود^۴ (Matthews, 2007) که البته این ویژگی جغرافیایی در قره‌داغ وجود ندارد:

توده کوهستانی قره‌داغ با میانگین تراز ۲۵۰۰ متر از آب‌های آزاد دو اقلیم متفاوت دارد (تصویر ۱): اقلیم شمالی یا جنگل‌های ارسباران و اقلیم جنوبی یا قره‌داغ جنوبی. قره‌داغ شمالی یا ارسباران به سبب همسایگی با دره رود ارس، رودهای کلیبرچای و اهرچای، کوهستان جنگلی قره‌باغ قفقازیه^۵ و بلندی‌های برفگیر قفقاز جنوبی، اقلیمی مرطوب و جنگلی دارد. کلیبرچای و اهرچای به علت شیب شمالی ناحیه به سوی دره رود ارس و حوضه آبریز خزر سرازیر می‌شوند (هویدا، ۱۳۵۲، ۳۹-۴۵؛ بختیاری، ۱۳۸۵، ۵۹، ۷۴). اما، ناحیه کوهستانی قره‌داغ

ارومیه کمتر موضوع کنکاش و مطالعات میدانی بوده است. نتایج مطالعاتی که تا به امروز درباره شرق دریاچه ارومیه منتشر شده است، بیشتر ناظر بر دشت‌های تبریز و مرند بوده است که در این‌جا، پراکنش جغرافیایی گورستان‌ها و تپه‌های دوران آهن و دژهای اورارتویی، نظر بیشتر باستان‌شناسان را به خود جلب کرده است؛ و همین مسئله، به موازات تمرکز هیئت‌های باستان‌شناسی بر غرب و جنوب غربی دریاچه ارومیه سبب شده است توجه چندانی به گاه‌شناسی و پراکنش جغرافیایی محوطه‌های باستانی پهنه کوهستانی قره‌داغ در شمال حوضه دریاچه ارومیه نشود که در نظر اول، کوهستانی صعب‌العبور و صعب‌الحیات می‌نماید؛ از سوی دیگر، گسترش کاوش‌های میدانی در دشت قزوین (شهمیرزادی، ۱۳۷۸، ۳۵-۳۱۵) و انجام چندین طرح تحقیقاتی میدانی در دشت مغان (Ur & Alizadeh, 2007) و هم‌چنین کاوش‌های نجات‌بخش در خداآفرین دره رود ارس و بررسی‌های دشت زنجان، در مجموع باعث شده‌اند که قره‌داغ جنوبی و شهرستان اهر به عنوان کانون پیوند و نقطه اتصال فرهنگ‌های پیش‌از تاریخ پهنه شمال غرب فلات ایران هم‌اکنون مدنظر باشد. قره‌داغ جنوبی و دشت اهر بر سر راه گذرگاهی طبیعی قرار گرفته‌اند که دشت‌های قزوین و زنجان و مغان و مشکین‌شهر و دره رود ارس را به دشت تبریز و ساحل شرقی دریاچه ارومیه متصل می‌کند؛ هم‌چنین، در دوران پیش‌از تاریخ، قره‌داغ یکی از معابر اصلی دسترسی شرق دریاچه ارومیه به قفقاز جنوبی بوده است؛ اما علی‌رغم این اهمیت جغرافیایی - تاریخی، گاه‌شناسی نسبی و چشم‌انداز پراکنش جغرافیایی آثار باستانی این ناحیه هنوز فراگیر مطالعه نشده است.

در پروژه مطالعات صحرائی برای شناسایی و ثبت آثار تاریخی - فرهنگی شهرستان اهر و ناحیه قره‌داغ جنوبی در سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۳ ش. در مجموع ۷۸ محوطه باستانی دوره پیش از اورارتویی (دوره آهن I-II) در تراز ۱۶۵۰ تا ۲۵۰۰ متر از سطح دریا کشف و شناسایی شده است (تیرانداز لاله‌زاری، Askarpour & Tirandaz-La, ۱۳۹۲، ۱۳۹۱، ۱۳۹۰، ۱۳۸۸، ۱۳۸۸). اینک درباره محوطه‌های باستانی دوره آهن I-II دهستان اوچ‌هاچا قره‌داغ جنوبی پرسش‌ها و فرضیاتی به شرح زیر مطرح است:

نخست این‌که آیا پراکنش جغرافیایی محوطه‌های باستانی دوره پیش از اورارتویی ناحیه قره‌داغ جنوبی از طبیعت و زمین‌سیمای کوهستانی تبعیت می‌کند؛ و یا متغیرهای فرهنگی؟ و دوم آن‌که، محوطه‌های دوره آهن I-II قره‌داغ جنوبی از کدام گونه بوده؛ و با کدام شیوه زندگی تناسب دارند؟

در پاسخ پرسش‌های بالا، این فرضیات مطرح است که نخست موقعیت جغرافیایی محوطه‌های باستانی دوره آهن

تصویر ۱. نقشه جایگاه جغرافیایی کوهستان قره‌داغ در شمال غربی فلات ایران؛ شماره ۱ دهستان اوچ‌هاجا در جنوب قلّه شیور و شماره ۲ کاوشگاه باستان‌شناختی خداآفرین در دره رود ارس. مأخذ: نگارندگان بر مبنای نقشه اطلس جغرافیایی استان‌های ایران با مقیاس ۱:۱۶۰۰۰۰۰.

و کم‌عرض با شیب‌های تندی دارد که امکان روستانشینی و یکجانشینی و زراعت را نمی‌دهد. روستاهای پراکنده موجود و یا نمونه‌هایی چون روستای بزرگ انگرت نیز در تراز پایین‌تر نسبت به قلّه شیور رو به دشت اهر قرار دارند؛ زیرا میانگین تراز دشت اهر ۱۳۶۰ متر از آب‌های آزاد است. البته بایسته یادآوری است که فقر خاک مناسب برای کشاورزی به معنای فقر کانسارهای قره‌داغ نیست، بلکه کانسارهای آهن و مس قره‌داغ از روزگار کهن با روش‌های سنتی غیر ماشینی استخراج می‌شده است؛ و کانسارهای مس و آهن در معیشت و اقتصاد مردمان قره‌داغ نقش داشته است.^۶ افزون بر فقر خاک، کم آبی و خشک‌سالی نیز از دیگر عوامل تشدید صعوبت اقلیمی در استپ قره‌داغ جنوبی است.

جنوبی در گروه اقلیم‌های صعب نیمه‌خشک و کم‌باران و استپی دسته‌بندی می‌شود. ساختمان زمین‌شناختی قره‌داغ جنوبی از سازندهای میوسین و پالئوسین - ائوسین با سنگ‌های آذری و آواری تشکیل شده است (بختیاری، ۱۳۸۵، ۶۰) که تراکم بالایی از بسترهای آهکی و گنبد‌های نمکی دارد و سبب شوری و یا کاهش کیفیت زراعی آب شرب می‌شود (رجبی و خطیبی بیاتی، ۱۳۹۱، ۱۴۴-۱۴۶، ۱۵۳). فقر خاک در سراسر قره‌داغ جنوبی مشهود است؛ و در بسیاری از نواحی، همانند پیرامون بلندی‌های قلّه شیور (۲۵۷۰ متر) گسترش بسترهای سنگی و سنگلاخ‌های فاقد خاک کافی، امکان زراعت را نمی‌دهد؛ بلکه اگر زمستان و بهار پربرف و باران باشند، برای دام‌داری تابستانی مناسب است؛ هم‌چنین، قره‌داغ جنوبی دره‌های سیل‌گیر تنگ

الگوی استقرار، برای تحلیل و فهم چشم‌انداز باستان‌شناختی دوره پیشا اورارتویی قره‌داغ جنوبی اصطلاحی مناسب به نظر می‌رسد.

پیشینه و روش‌شناسی پژوهش

تا به امروز، چشم‌انداز باستان‌شناختی دوران آهن قره‌داغ بر پایه کاوش‌های باستان‌شناختی نجات‌بخش در ناحیه خداآفرین ناحیه ارسباران - قره‌داغ شمالی و معرفی سنت کورگان‌های قفقازی (آجورلو و عسکریپور، ۱۳۹۱؛ Irvani et al., 2011, 2013, 2014, 2015, 2018) و کاوش محوطه دوران آهن تپه زردخانه شهرستان اهر ترسیم شده است (نیکنامی، ۱۳۹۳) و صرف نظر از پژوهش‌های میدانی شهرستان‌های اهر و کلیبر (تیرانداز لاله‌زاری، ۱۳۸۸، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲) و جستاری درباره تحلیل ژئوماتیک زمین‌سیمای مرگ درباره پراکنش جغرافیایی گورستان‌های دوران آهن قره‌داغ (Askarpour & Tirandaz-Lalehzari, 2020) هرچند بررسی پیشینه پژوهشی نشان می‌دهد که درباره قره‌داغ جنوبی ندانسته‌ها بسی بیش از دانسته‌ها است، اما به لطف پژوهش‌های میدانی، دانسته‌های نوینی درباره چشم‌انداز باستان‌شناختی دوران آهن قره‌داغ جنوبی فراهم آمده است:

دهستان اوچ‌هاچا در ناحیه قره‌داغ جنوبی و در دامنه‌های پیرامونی کوهستان شیور، شمال غربی شهرستان اهر، قرار دارد (ن.ک. تصویر ۱). پس از بازدید مقدماتی دهستان اوچ‌هاچا، بخشی از دهستان اوچ‌هاچا که مساحتی حدود ۹۰ کیلومترمربع روستاهای بزرگ انگرت و زنگ‌آباد را دربرمی‌گیرد، به شیوه صحرائی پیموده شد: در این پژوهش میدانی مبتنی بر روش تحلیلی ژئوماتیکی که از روستای انگرت در شمال آغاز شد و به روستای زنگ‌آباد در جنوب پایان یافت، ۴۶ محوطه دوره آهن I-II شناسایی و ثبت شده‌اند (تیرانداز لاله‌زاری، ۱۳۸۸، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱؛ Askarpour & Tirandaz-Lalehzari, 2020).

یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش میدانی ۴۶ اثر در اوچ‌هاچا را دربر می‌گیرد که به گونه‌های قلعه، سکونت‌گاه پرچین‌دار و گورستان دسته‌بندی می‌شوند که البته، با گونه‌شناسی قطعات سفالی و شکل گورها، گاه‌شناسی نسبی این مجموعه در افق دوره آهن I-II قرار می‌گیرد:

قلعه‌جیق که در فرهنگ محلی آذربایجان و در زبان ترکی آذربایجانی به معنای قلعه کوچک است و در گویش کهن پهلوی آذربایجانی با نام دیزج (دژک) شناخته می‌شود، منظور و تعریف نویسندگان از قلعه‌جیق در قره‌داغ، سازه‌ای دارای

کلیبرچای، گوگ‌گنبد، اندرآب اهر و آجی‌چای تنها رودهای دائمی قره‌داغ هستند؛ که البته قره‌داغ جنوبی از هیچ‌کدام آن‌ها مشروب نمی‌شود. کلیبرچای با سیراب‌کردن قره‌داغ شمالی و گذر از دامنه‌های جنگلی ارسباران به رود ارس، و اندرآب اهر و آجی‌چای (شور و نمکی) نیز به ترتیب به حوضه‌های آبریز گیلان و دریاچه ارومیه می‌ریزند (هویدا، ۱۳۵۲، ۳۹-۴۵؛ بختیاری، ۱۳۸۵، ۱۸، ۵۹، ۶۲؛ رجبی و خطیبی بیاتی، ۱۳۹۱، ۵-۷) و بنابراین، بارش‌های فصلی و چشمه‌های کوهستانی تنها منابع تأمین آب قره‌داغ جنوبی‌اند؛ که البته خشک‌سالی تابستان جای درنگ دارد؛ زیرا عشایر دام‌دار و کوچ‌روی قره‌داغ جنوبی تنها در فصل تابستان به این‌جا کوچ عمودی می‌کنند؛ و اگر در فصل‌های پاییز و زمستان و بهار بارندگی کافی نباشد، آنگاه ایلات قره‌داغ باید مراتع دیگری را جستجو کنند.

زمین‌سیمای بلندی‌های قره‌داغ جنوبی و شیور به گونه‌ای است که بر نواحی پیرامونی چون دشت اهر و دشت مغان و دره رود ارس تسلط و اشراف دارد. کشیدگی خاوری - باختری و شمالی - جنوبی توده کوهستانی قره‌داغ به ترتیب ۲۳۰ و ۷۰ کیلومتر و میانگین تراز آن از آب‌های آزاد ۲۵۰۰ متر است که از نفوذ بادهای خنک تابستانی سیلان و رطوبت ارس به قره‌داغ جنوبی ممانعت می‌کند. قره‌داغ آذربایجان با دره رود ارس از کوهستان جنگلی قره‌باغ قفقازیه جدا می‌شود و در حالی که با کوهستان قوش‌داغ از خاور به قلعه سیلان می‌رسد، از جنوب با دره رود آجی‌چای از کوهستان سرخاب و دشت تبریز و کوهستان بزقوش و از غرب با گذرگاه کوهستانی دره‌دیز (دره تیز) و گودال جلفای ارس از کوهستان آرات و فلات شرقی آناتولی جدا می‌شود (هویدا، ۱۳۵۲، ۳۹-۴۵؛ رجبی و خطیبی بیاتی، ۱۳۹۱، ۵-۷) و بنابراین، جنوب دشت اهر و گسل دره رود آجی‌چای مرز جنوبی قره‌داغ جنوبی است. باید در نظر داشت که ارتباط طبیعی دشت مغان و دره ارس با دشت تبریز به واسطه دشت بلند اهر ممکن و میسر است که برای دسترسی بدان‌جا باید از قره‌داغ گذشت (رزم‌آرا، ۱۳۱۷، ۳۶-۴۲). هم‌چنین ایلات می‌توانستند در روزگار قدیم با گذر از معبر طبیعی تنگه خداآفرین در دره ارس به مراتع قفقاز جنوبی و جنگل‌های قره‌باغ قفقازیه دسترسی پیدا کنند. امروزه نیز عشایر کوچ‌رو از طریق قره‌داغ جنوبی با شهرستان اهر ارتباط برقرار می‌کنند؛ و بین بلندی‌های شیور و دشت مغان بیلاق و قشلاق می‌کنند.

بنابراین، در مقایسه با بین‌النهرین، جغرافیای قره‌داغ برای پیدایش تمدن و شهرنشینی برخاسته از گسترش و پویایی فرهنگی - اجتماعی - اقتصادی و تکامل اجتماعی روستانشینی پیش از تاریخ پایانی هرگز بستر مناسبی فراهم نکرده است؛ و به همین سبب، کاربست کانسپت پراکنش جغرافیایی به جای

سطحی آن نسبتاً بیش از ۱/۵ متر است. کورگان‌های قره‌داغ جنوبی اگر در گذرگاه‌های بلند و بادگیر و به دور از منابع آب و یا بر بستری سنگلاخ قرار داشته باشند، پوششی سنگ‌چین، و اگر در اراضی نسبتاً پست و در کنار منابع آب قرار داشته باشند، پوششی از خاک و گل دارند؛ روی هم رفته، میانگین بلندی گورهای توده‌سنگی حدود ۳ متر است. در جریان پروژه قره‌داغ دو نمونه از این گورها در اوچ‌هاچا شناسایی شد (ن.ک. جدول ۱ و تصویر ۲).

گور گونه چاله‌ای ساده: از شیوه‌های رایج تدفین در دوران آهن فلات ایران، به‌ویژه در پیرامون دریاچه ارومیه و مسجد کبود تبریز است (طلایی، ۱۳۸۷، ۱۳۱) و چاله‌ای ساده است که در بستر خاک کنده و شخص متوفی را درون آن قرار داده و سپس روی حفره را با قطعات سنگ پوشانده‌اند. در بررسی قره‌داغ جنوبی ۷ گور چاله‌ای ساده شناسایی شد که همگی در اوچ‌هاچا قرار دارند (ن.ک. جدول ۱ و تصویر ۲).

گور گونه کلان‌سنگی: در ساختار گورهای کلان‌سنگی یا خرسنگی (Megalith) از تخته‌سنگ‌های بزرگ و بسیار سنگین استفاده شده است (Childe, 1968). گورهای کلان‌سنگی قره‌داغ جنوبی خود به سه گونه فرعی قابل دسته‌بندی‌اند؛ و البته شایان یادآوری است که پژوهندگان هنوز گونه معروف به دولمن نیز سنگی را شناسایی نکرده‌اند:

۱. گور گونه صندوق‌سنگی ساده که در آن برای آماده‌سازی بستر تدفین حدود یک متر از خاک را کنده و سپس دیوارهای حفره را با لاشه‌سنگ‌های بزرگ و کوچک پوشانده و سرانجام پس از به خاک سپردن متوفی، روی گور وی را با تخته‌سنگ‌های بزرگ و بسیار سنگین پوشانده‌اند. البته این تخته‌سنگ‌ها شکل هندسی منظمی ندارند و گویا صرفاً حجیم و سنگین بودن آن‌ها مورد نظر بوده است؛ این گونه از گورها در بیشتر موارد زیر خاک‌های رسوبی مدفون و از دیده‌ها پنهان می‌شوند. اندازه رایج گورهای صندوق‌سنگی ساده بیشتر از سه متر نیست. در پروژه قره‌داغ جنوبی ۱۱ نمونه در اوچ‌هاچا شناسایی شد (ن.ک. جدول ۱ و تصویر ۲).

۲. گور گونه سه‌خرسنگی یا درگاه سه‌خرسنگی (Trilith) که نوعی از گور گونه دولمن است (ibid.) و پس از کندن محیطی بیشتر بیضوی به عمق تقریبی ۲ متر، دیواره‌های آن در چهار جهت با ردیفی عمودی از تخته‌سنگ‌های پهن و تخت و بسیار سنگین به صورت افقی پوشانده می‌شود تا محیطی تقریباً راست‌گوشه شکل بگیرد. سپس روی آن را با ردیفی افقی از تخته‌سنگ‌های پهن و تخت و بسیار سنگین دیگری پوشانده و مسقف کرده‌اند که بیشتر متشکل از سه تخته سنگ است و سرانجام، روی آن‌ها نیز سنگ‌های کوچک‌تر قرار می‌دهند. گاهی گورهای درگاه سه‌خرسنگی در زیر خاک‌های رسوبی

دیواری از لاشه‌سنگ‌های بزرگ و کوچک خشکه‌چین است که درون آن با دیوارهای سنگی خشکه‌چین به فضاهای کوچک مسقف تقسیم‌بندی شده است؛ و هم‌چنین، گورستانی در همسایگی و نزدیکی آن دیده می‌شود. قلعه‌جیق‌ها در جاهایی بلند ساخته شده‌اند که بر پیرامون و سینه‌کش‌های کوهستانی مناسب دام‌داری و زمین‌های پست مساعد کشاورزی دیم و گورستان کناری و گاهی چشمه و جویبار اشراف دارند. در ناحیه اوچ‌هاچای قره‌داغ جنوبی یک قلعه‌جیق در بلندی‌های روستای زنگ‌آباد شناسایی و ثبت شد (جدول ۱؛ تصویر ۲).

سکونت‌گاه پرچین‌دار (Fortified site) که منظور نویسندگان در این نوشتار از آن، مکانی دارای پلان گرد، بیضوی یا چهارگوش ناقص است، با انباشت لاشه‌سنگ‌های بزرگ و کوچک خشکه‌چین دیوارکشی شده است (ن.ک. تصویر ۲) و البته سقف، پوشش و تقسیم‌بندی فضاهای درونی ندارد. سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار کاربری‌های گوناگونی دارند: برای نمونه، قلعه موقت و سنگر (Biscione, 2003) و یا آغل احشام و حصار برای استقرار چادرهای عشایری. دیوار بعضی از سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار با گذشت زمان در زیر رسوبات مدفون شده است. سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار قره‌داغ جنوبی در گذرگاه‌های کوهستانی و اراضی بلند مشرف بر دره‌ها و منابع آب پراکنده شده‌اند؛ و روی هم رفته، سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار قره‌داغ جنوبی در تراز ۱۷۰۰ تا ۲۵۰۰ متر از سطح دریا قرار دارند. سکونت‌گاه پرچین‌دار قره‌داغ جنوبی خود به دو زیرگروه سکونت‌گاه پرچین‌دار بی‌گورستان و با گورستان تقسیم می‌شود که در اوچ‌هاچا از زیرگروه بی‌گورستان سه نمونه و از با گورستان ۶ نمونه شناسایی شد (ن.ک. جدول ۱). درون حصار سنگی و یا کنار سکونت‌گاه پرچین‌دار با گورستان همیشه یک یا چند تدفین دوره آهن پیش‌اورارتویی دیده می‌شود.

گورستان‌های دوره آهن I-II که از نوع تدفین‌های بیرون از سکونت‌گاه و خانه هستند و خود به سه گونه اصلی و دو گونه فرعی گونه‌بندی می‌شود:

گور گونه کورگان قفقازی: گورپشته‌ای است متشکل از انباشتن چندین لایه خاک و لاشه‌سنگ به شکل تپه‌ای که متوفی در لایه‌های زیرین آن دفن شده است؛ و در لایه‌های سنگ و خاک بالای تدفین اصلی، اشیای گوناگونی چون سفالینه و ابزارهای مفرغی و گاه آهنی نهاده‌اند؛ و گاهی کاسه سر کسانی دیگر نیز دفن شده است که به هنگام کاوش، این آثار به شکلی پراکنده در لایه‌های سنگ و خاک گورپشته دیده می‌شود (آجورلو و عسکری‌پور، ۱۳۹۱؛ Iravani, 2011, Iravani et al., 2018, 2014, 2015, 2013). بر روی سطح کورگان قفقازی سنگ‌چینی با قاعده گرد یا بیضوی با قطری عموماً بیش از ۱۰ متر قرار دارد؛ که ضخامت سنگ‌چین

جدول ۱. اطلاعات محوطه‌های باستانی دوره آهن I-II شناسایی شده در اوچ‌هاچا. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	گونه اثر	شناسه اثر	مکان جغرافیایی	تراز از دریا (متر)	مساحت (متر)	موقعیت بوم‌شناختی	قدمت پیشنهادی	ملاحظات
۱	قلعه‌حیق	AH.171	ده زنگ‌آباد	۲۰۱۴	۷۰۰×۴۰۰	روی تپه بالای دره	دوران آهن	
۲	سکونت‌گاه پرچین‌دار بی‌گورستان	AH. 105	ده زنگ‌آباد	۱۹۲۲	۱۸۰×۱۲۰	روی تپه بالای دره	پیشا اورارتویی	لایه دوران اسلامی هم دارد.
۳	سکونت‌گاه پرچین‌دار بی‌گورستان	AH. 130	ده زنگ‌آباد	۲۱۸۴	۱۶۰×۱۴۰	روی تپه بالای دره	پیشا اورارتویی	لایه دوران اسلامی هم دارد.
۴	سکونت‌گاه پرچین‌دار بی‌گورستان	AH. 131	ده زنگ‌آباد	۲۱۸۳	۸۰×۶۰	دامنه تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	لایه دوران اسلامی هم دارد.
۵	سکونت‌گاه پرچین‌دار با گورستان	AH. 035	ده انگرت	۱۹۰۴	۱۵۰×۸۰	دامنه تپه بالای دره	پیشا اورارتویی	
۶	سکونت‌گاه پرچین‌دار با گورستان	AH. 053	ده انگرت	۱۸۰۳	۲۸۰×۲۵۰	روی تپه بالای رود	پیشا اورارتویی	
۷	سکونت‌گاه پرچین‌دار با گورستان	AH. 057	ده انگرت	۲۰۲۸	۱۷۰×۱۰۰	دامنه تپه بالای دره	پیشا اورارتویی	
۸	سکونت‌گاه پرچین‌دار با گورستان	AH. 093	ده زنگ‌آباد	۱۷۶۱	۳۵۰×۱۵۰	دامنه تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۹	سکونت‌گاه پرچین‌دار با گورستان	AH. 116	ده زنگ‌آباد	۱۹۳۳	۴۰۰×۲۲۰	دامنه تپه بالای دره	پیشا اورارتویی	
۱۰	سکونت‌گاه پرچین‌دار با گورستان	AH. 152	ده زنگ‌آباد	۱۸۳۹	۶۰۰×۴۰۰	دامنه تپه بالای رود	دوران آهن	
۱۱	کورگان قفقازی	AH. 099	ده زنگ‌آباد	۱۷۹۵	۵۰×۴۰	دامنه دره	پیشا اورارتویی	
۱۲	کورگان قفقازی	AH. 173	ده زنگ‌آباد	۱۷۵۶	۱۰۰×۱۰۰	دامنه دره	پیشا اورارتویی	
۱۳	گور چاله‌ای ساده	AH. 077	ده انگرت	۱۸۸۲	۸۰×۵۰	دامنه تپه بالای دره	پیشا اورارتویی	
۱۴	گور چاله‌ای ساده	AH. 085	ده زنگ‌آباد	۱۸۴۷	۲۰۰×۱۵۰	دامنه کوه	پیشا اورارتویی	
۱۵	گور چاله‌ای ساده	AH. 106	ده زنگ‌آباد	۱۸۹۰	۲۱۰×۱۷۰	در کنار راه کوچ‌رو	پیشا اورارتویی	
۱۶	گور چاله‌ای ساده	AH. 126	ده زنگ‌آباد	۲۰۵۱	۱۱۰×۹۰	بالای تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۱۷	گور چاله‌ای ساده	AH. 144	ده زنگ‌آباد	۱۸۶۰	۲۰۰×۱۸۰	بالای تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۱۸	گور چاله‌ای ساده	AH. 148	ده زنگ‌آباد	۱۹۹۲	۶۰×۴۰	دامنه تپه کنار راه کوچ‌رو	پیشا اورارتویی	
۱۹	گور چاله‌ای ساده	AH. 165	ده زنگ‌آباد	۲۴۹۲	۱۱۰×۱۰۰	بالای تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	لایه دوران اسلامی هم دارد.
۲۰	گور صندوق سنگی ساده	AH. 031	ده انگرت	۱۸۹۷	۳۰۰×۲۰۰	روی تپه بالای درود	پیشا اورارتویی	
۲۱	گور صندوق سنگی ساده	AH. 032	ده انگرت	۱۸۶۳	۱۵۰×۱۳۰	دامنه تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۲۲	گور صندوق سنگی ساده	AH. 033	ده انگرت	۱۸۷۰	۱۲۰×۹۰	دامنه تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۲۳	گور صندوق سنگی ساده	AH. 083	ده زنگ‌آباد	۱۷۷۱	۷۰×۴۰	دامنه دره	پیشا اورارتویی	
۲۴	گور صندوق سنگی ساده	AH. 084	ده زنگ‌آباد	۱۷۸۵	۸۰×۵۰	دامنه تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۲۵	گور صندوق سنگی ساده	AH. 087	ده زنگ‌آباد	۱۷۵۹	۷۰×۳۰	دامنه تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۲۶	گور صندوق سنگی ساده	AH. 096	ده زنگ‌آباد	۱۷۶۵	۱۷۰×۹۰	دامنه تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۲۷	گور صندوق سنگی ساده	AH. 101	ده زنگ‌آباد	۱۷۴۷	۱۱۰×۵۰	بالای تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۲۸	گور صندوق سنگی ساده	AH. 110	ده زنگ‌آباد	۲۲۱۹	۹۰×۴۰	بالای تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۲۹	گور صندوق سنگی ساده	AH. 114	ده زنگ‌آباد	۱۸۲۶	۵۰×۴۰	دامنه تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	لایه دوران اسلامی هم دارد.
۳۰	گور صندوق سنگی ساده	AH. 135	ده زنگ‌آباد	۲۲۶۹	۸۰×۴۰	دامنه تپه کنار راه کوچ‌رو	پیشا اورارتویی	لایه دوران اسلامی هم دارد.
۳۱	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 078	ده زنگ‌آباد	۱۸۹۲	۹۰×۸۰	بالای صخره	پیشا اورارتویی	
۳۲	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 080	ده زنگ‌آباد	۱۹۱۲	۱۵×۱۰	بر دامنه تپه کنار راه کوچ‌رو	پیشا اورارتویی	لایه دوران اسلامی هم دارد.
۳۳	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 082	ده زنگ‌آباد	۱۷۷۷	۹۰×۶۵	بالای صخره	پیشا اورارتویی	
۳۴	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 086	ده زنگ‌آباد	۱۸۳۲	۲۰×۱۵	دامنه کوه	پیشا اورارتویی	

ردیف	گونه اثر	شناسه اثر	مکان جغرافیایی	تراز از دریا (متر)	مساحت (متر)	موقعیت بوم‌شناختی	قدمت پیشنهادی	ملاحظات
۳۵	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 098	ده زنگ‌آباد	۱۸۲۷	۴۰×۲۰	بالای صخره	پیشا اورارتویی	
۳۶	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 103	ده زنگ‌آباد	۱۷۶۴	۹۰×۶۰	دامنه کوه	پیشا اورارتویی	
۳۷	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 125	ده زنگ‌آباد	۱۷۹۵	۵۰×۴۰	دامنه دره	پیشا اورارتویی	
۳۸	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 127	ده زنگ‌آباد	۲۱۱۴	۱۵۰×۸۰	بالای تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	لایه دوران اسلامی هم دارد.
۳۹	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 132	ده زنگ‌آباد	۲۱۶۱	۸۰×۶۰	بالای تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۴۰	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 136	ده زنگ‌آباد	۲۰۴۲	۴۵×۱۵	بالای تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	لایه دوران اسلامی هم دارد.
۴۱	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 137	ده زنگ‌آباد	۲۰۲۴	۱۵×۵۰	دامنه دره	پیشا اورارتویی	
۴۲	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 146	ده زنگ‌آباد	۱۸۴۷	۱۰×۱۰	دامنه کوه	پیشا اورارتویی	
۴۳	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 147	ده زنگ‌آباد	۱۸۶۰	۸۰×۷۰	دامنه کوه	پیشا اورارتویی	
۴۴	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 151	ده زنگ‌آباد	۲۰۵۴	۱۲۰×۸۰	بالای صخره	پیشا اورارتویی	
۴۵	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 174	ده زنگ‌آباد	۱۷۱۴	۵۰×۵۰	بالای تپه طبیعی	پیشا اورارتویی	
۴۶	گور درگاه سه خرسنگی	AH. 181	ده زنگ‌آباد	۱۸۹۰	۵۰×۵۰	بالای صخره	پیشا اورارتویی	

مدفون و پنهان و گاهی نیز بخش‌هایی از سنگ‌چین سطحی نمایان می‌شود. نمای کلی این گونه از تدفین‌ها، تپه‌هایی نسبتاً برآمده با پوشش سطحی خاک است. در پروژه قره‌داغ ۱۶ نمونه در اوچ‌هاچا شناسایی شد (نک. جدول ۱ و تصویر ۲).

بحث

از نظر نویسندگان، گاه‌شناسی نسبی و پراکنش جغرافیایی آثار افق پیش از اورارتویی قره‌داغ جنوبی در قیاس با دیگر کاوشگاه‌های مهم دوره آهن I-II آذربایجان شایسته است که در سه مبحث سفال، مزار و سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار بحث شود:

شاخص ظروف سفالی خاکستری-سیاه نقش‌کننده و یا داغ‌دار دوره آهن I-II در پیرامون دریاچه ارومیه و بر مبنای کاوشگاه‌هایی چون حسنلو VI-IV و گورهای دینخواه تپه و یانیق تپه، گوئی تپه و مسجد کبود تبریز، بیشتر انواع پایه‌دار، لوله‌دار، لاله‌ای، ته‌دگمه‌ای، مشربه‌ها و پارچه‌ها است (طلایی، ۱۳۷۴ الف، ۳۳-۲۲؛ ۱۳۷۴ ب) که البته این گونه از ظروف در بررسی‌های میدانی قره‌داغ جنوبی شناسایی نشده است. قطعات سفالی که از درون شماری از گورهای قره‌داغ جنوبی و متأسفانه در نتیجه حفریات قاچاق به دست آمده است، در طیف سبوه‌های ساده دست‌ساز نسبتاً خشن با طیف رنگ قرمز آجری و خاکستری روشن مایل به قرمز قرار می‌گیرند که فرم اصلی آن‌ها سبوه‌های ساده یقه‌دار با مقطع S شکل و یا کاسه‌های کاملاً ساده و

تصویر ۲. نمونه‌هایی برگزیده از گونه‌های محوطه‌های باستانی اوچ‌هاچای قره‌داغ جنوبی، در راستای گردش عقربه‌های ساعت: قلعه‌جیق، سکونت‌گاه پرچین‌دار، کورگان قفقازی، گور چاله‌ای ساده، گور صندوق‌سنگی ساده و گور درگاه سه‌خرسنگی. مأخذ: نگارندگان.

یا تغار ساده است (نک. جدول ۲؛ تصویر ۳) و هم‌چنین می‌دانیم در دوره آهن I-II به تدریج رنگ خاکستری-سیاه

به گونه‌ای که سرزمین بین‌النهرین در تفسیرهای شادروان «عزت... نگهبان» از یافته‌های دوران آهن تپه مارلیک نمود و بازتاب بیشتری دارد (ن.ک. طلائی، ۱۳۷۴ الف).

چنین می‌نماید گونه‌های قفقازی کورگان و کلان‌سنگی افق آهن I-II در فراسوی جنوبی قره‌داغ هنوز شناسایی و کاوش و گزارش نشده است؛ زیرا گزارش‌های کاوش گورستان‌های دوران آهن جنوب‌غربی دریاچه ارومیه، ورکبود لرستان، کلورز گیلان و چاله‌کوتی شمال، تنها گورهای گونه سنگ‌چین و صندوقی دوره آهن II و III را معرفی می‌کنند (طلائی، ۱۳۸۷، فصل ۳). از مسجد کبود تبریز چند تدفین چاله‌ای ساده (طلائی، ۱۳۸۷، ۱۳۱) و از دینخواه تپه نیز گونه‌های خشت پوشیده و چاله‌ای ساده (طلائی، ۱۳۸۷، ۱۳۰؛ ماسکارلا، ۱۳۸۸ ب) قابل اشاره‌اند و ناگفته نماند نمونه‌هایی که تحت عنوان تومولوس‌های دوره آهن III در سه‌گردان استان آذربایجان غربی کاوش شدند (ماسکارلا، ۱۳۸۸ ج، د) در اصل کورگان‌های سکایی‌اند؛ زیرا سنت تومولوس اصالتاً به تمدن‌های تاریخی فریگیه، لیدیه و پیش از کلاسیک اژه تعلق دارد که می‌توان به نمونه‌های معروف گوردیون و آترئوس اشاره کرد (Akur- gal, 2011, 282; Kleiner, 2011, 93-4) و این در حالی است که خاستگاه سنت کورگان سکایی در اصل استپ‌های اوراسیا بوده است (Burney & Lang, 1971, 79-80). هم‌چنین گونه‌شناسی کورگان‌های قفقازی قره‌داغ، آن‌ها را هم‌ردیف گورهای مکشوف از ناحیه خدآفرین و دوران آهن نخجوان قرار می‌دهد؛ که در آن‌جا به فرهنگ کولانی یا خواجه علی- گده بیگ و ساری‌دره معروف شده است (آجورلو و عسکری‌پور، 1391؛ Bəxşəliyev, 2007, Bəxşəliyev & Marro, 2009; Irvani, 2011, 2013, 2014, 2015, 2018; Irvani et al., 2018).

وانگهی، انواع مشابه گورهای صندوقی هم‌افق دوره آهن پیشا اورارتویی قره‌داغ جنوبی از نواحی گوناگون نخجوان کاوش و گزارش شده‌اند: حقی‌لیق (Seyidov, 2003, 209; Bəxşəliyev, 2009, 106) و کولانی (Marro, 2009, 114; Bəxşəliyev, 2004; Bakhshaliyev & Marro, 2009, 115) دیم یئرلر (Bakhshaliyev & Marro, 2009, 115) ساری‌دره (Bakhshaliyev & Marro, 2009, 102) قوم‌لوق (Bakhshaliyev & Marro, 2009, 117; Seyidov, 2003, 215; Bəxşəliyev, 2004, 178; Bakhshaliyev & Marro, 2009, 114) افزون بر این‌ها، برای انواع درگاه سه‌خرسنگی هم نمونه‌هایی از ساری‌دره (Seyidov, 2003, 207-8) و کولانی (Seyidov, 2003, 202; Bəxşəliyev, 2004; Bakhshaliyev & Marro, 2009, 115) و حقی‌لیق (Marro, 2009, 106-8) قابل اشاره است. بنابراین و در یک جمع‌بندی کلی، سنت تدفین و گونه‌شناسی

سفال‌ها به دلیل تحولات فنی در کوره‌ها و کنترل حرارت به رنگ قرمز یکدست گرایش می‌یابد که خود مقدمه پیدایش ظروف سفالی نخودی رنگ چرخ‌ساز مرغوب دوره آهن III در حدود ۸۰۰ پ.م. است (نک. طلائی، ۱۳۷۴ الف؛ ۱۳۸۷). از مجموعه پیرامون دریاچه ارومیه فقط سبوه‌های ساده یقه‌دار با مقطع S شکل و یا کاسه‌های کاملاً ساده نخودی رنگ دوره آهن III مکشوف از حسنلو III B (طلائی، ۱۳۷۴ الف، ۱۳۷، شکل ۴۳-۹) و زندان سلیمان (طلائی، ۱۳۷۴ الف، ۱۳۷، شکل ۴۵-۱ تا ۵) و عقرب تپه (ماسکارلا، ۱۳۸۸ الف، شکل ۹، ۱۵-۱، ۱۶-۵) کمابیش با انواع قره‌داغ جنوبی قابل مقایسه است. نمونه‌های مشابهی نیز از گورهای دوره آهن I-II دینخواه تپه قابل اشاره‌اند (ماسکارلا، ۱۳۸۸ ب، لوحه ۶، شکل ۹۷۴، لوحه ۱۲، شکل ۹۵۲) اما گونه‌های مشابه سبوه‌های ساده یقه‌دار با مقطع S شکل و یا کاسه‌های کاملاً ساده قره‌داغ جنوبی از گورهای دوره آهن I نخجوان که هم‌افق دوره آهن II دریاچه ارومیه است، از قازانچی قلعه و اوغلان قلعه (Bəxşəliyev, 2004, 172-3, Fig. 46-7) و حقی‌لیق (Marro, 2009, 106-8 Fig.67; Bəxşəliyev, 2004, 178, Fig.52; Bəxşəliyev Seyidov, 2003, 202,) و کولانی (Marro, 2009, 114 Fig.62; Bəxşəliyev, 2004; Bəxşəliyev & Marro, 2009, 109-10) و ساری‌دره (Bəxşəliyev & Marro, 2009, 102) و دئیمی‌یئرلر (ibid., 115) و قوم‌لوق (Bəxşəliyev & Marro, 2009, 117) شناسایی و گزارش شده است. بنابراین در یک جمع‌بندی کلی، به نظر می‌رسد سفال‌های قره‌داغ جنوبی در افق دوره آهن I-II قرار می‌گیرند که البته این جمع‌بندی با شیوه تدفین و نوع گورها نیز تطابق و هم‌خوانی دارد.

وانگهی، ویژگی‌های تدفین و گورهای دوره آهن پیش از اورارتویی قره‌داغ جنوبی نسبت به پیرامون دریاچه ارومیه متفاوت است؛ و گورهای این ناحیه بیشتر با انواع قفقازی مشابهت دارند؛ برای مثال، گورهای گونه کلان‌سنگی و کورگان قفقازی از پیرامون دریاچه ارومیه هنوز گزارش نشده است؛ و به طور کلی، تا کنون، بر مبنای کاوشگاه‌های پیرامون دریاچه ارومیه، گونه‌های درگاه سه‌خرسنگی و کورگان قفقازی در ردیف شاخص‌های سنت‌های تدفین دوران آهن شمال‌غرب فلات ایران نبوده‌اند (ن.ک. طلائی، ۱۳۸۷، فصل ۳) و هرچند از دیدگاه گیرشمن گورهای خرپشته‌ای سیلک VIB کاشان باید با دولمن‌های اروپایی مقایسه شود (طلائی، ۱۳۸۷، ۱۲۳) اما باید در نظر داشت که گیرشمن در دهه ۱۹۳۰ م. از پیوندهای فرهنگی - اجتماعی دوران آهن شمال و شمال‌غربی فلات ایران با قفقاز هیچ آگاهی نداشت و دامنه این بی‌اطلاعی حتی تا دهه ۱۹۶۰ م. و کاوش‌های مارلیک استان گیلان هم ادامه یافت؛

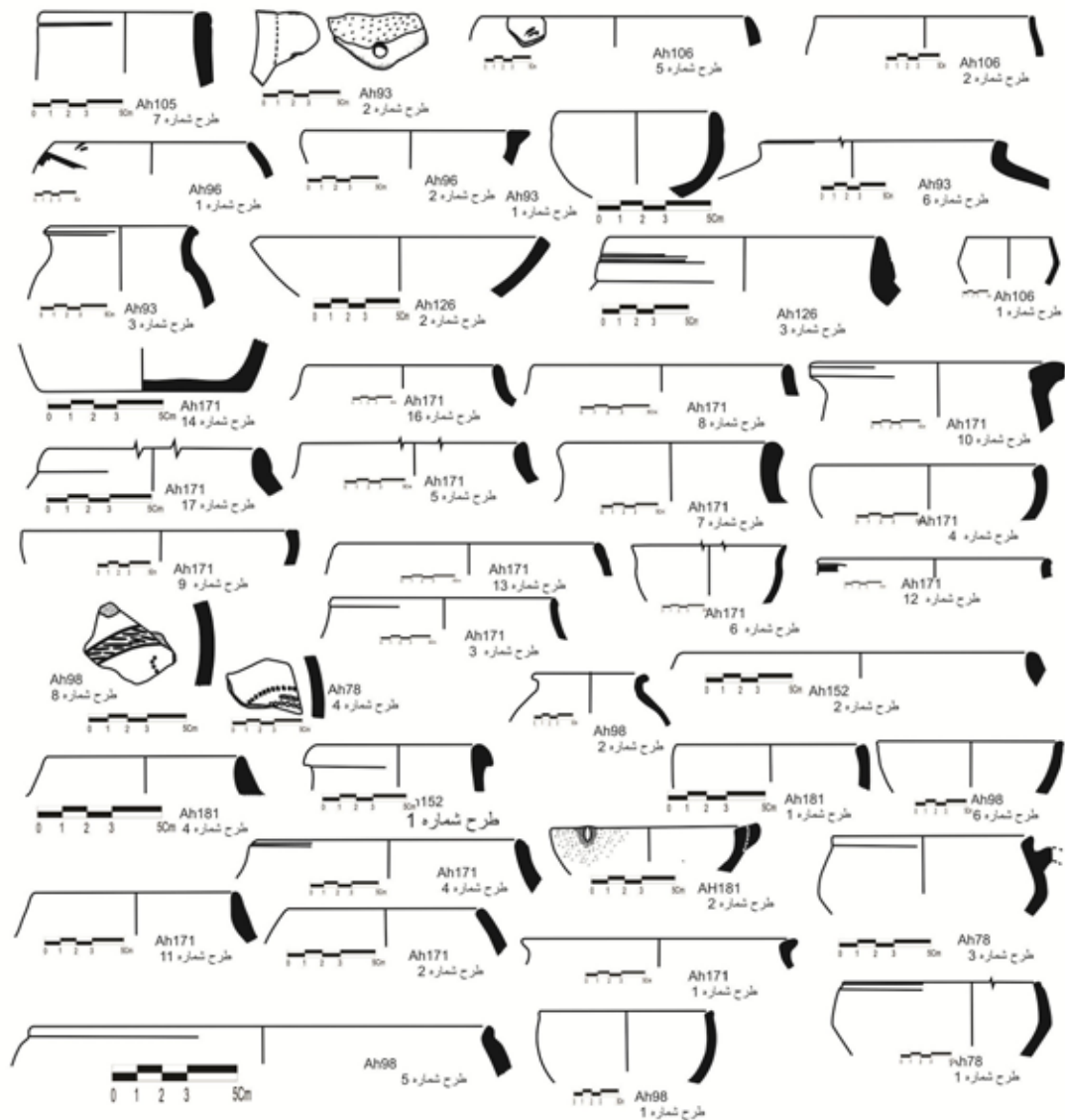

جدول ۲. اطلاعات ویژگی‌های فیزیکی سفالینه‌های دوره آهن I-II یافته از محوطه‌های اوچ‌هاچا. مأخذ: نگارندگان.

شماره طرح	گونه	کتابخانه	شکل قطعه	فن ساخت	کیفیت ساخت	آمیزه	پخت	تزیین	صیقل	قطر قطعه mm	پوشش	مغز	رنگ بدن‌ها
Ah 78 No. 1	خاکستری	گور	لبه بدنه کف	دستساز	خشن	شن ریز	کافی	کنده	-	۱۲	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری روشن
Ah 78 No. 3	نخودی	گور	لبه دسته	چرخساز	متوسط	ماسه	کافی	دارد		-	گلی	متخلخل دود زده	نخودی دود زده
Ah 78 No. 4	نخودی	گور	بدنه	چرخساز	متوسط	ماسه	اندک	کنده	-	-	گلی	متخلخل دود زده	دود زده
Ah 98 No. 1	خاکستری	گور	لبه	دستساز	متوسط	شن ریز	اندک	-	-	۹	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری روشن
Ah 98 No. 2	خاکستری	گور	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	کافی	-	-	۷	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری سیاه
Ah 98 No. 5	خاکستری	گور	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	اندک	کنده	-	۷	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری روشن
Ah 98 No. 6	خاکستری	گور	لبه	دستساز	متوسط	شن ریز	اندک	-	-	۱۰	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری روشن
Ah 98 No. 8	خاکستری	گور	بدنه	چرخساز	متوسط	شن ریز	کافی	کنده	-	۷	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری سیاه
Ah 171 No. 9	نخودی	سطحی	لبه دسته	دستساز	متوسط	شن ریز	کافی	-	-	۱۰	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 171 No. 3	نخودی	سطحی	لبه	چرخساز	ظریف	ماسه	کافی	-	-	۵	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 171 No. 15	نخودی	سطحی	لبه	چرخساز	ظریف	ماسه	کافی	-	-	۵	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 171 No. 6	نخودی	سطحی	بدنه	چرخساز	متوسط	ماسه	کافی	-	-	۸	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 171 No. 12	نخودی	سطحی	بدنه	چرخساز	متوسط	ماسه	اندک	-	-	۶	گلی	متخلخل دود زده	نخودی تیره
Ah 171 No. 1	نخودی	سطحی	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	اندک	-	-	۶	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 171 No. 4	خاکستری	سطحی	لبه	چرخساز	خشن	شن ریز	کافی	کنده	-	۱۱	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری تیره
Ah 171 No. 11	نخودی	سطحی	لبه	دستساز	خشن	شن ریز	کافی	-	-	۱۱	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 171 No. 16	نخودی	سطحی	بدنه	دستساز	خشن	ماسه	کافی	-	-	۱۳	گلی	متخلخل دود زده	نخودی تیره
Ah 171 No. 18	نخودی	سطحی	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	کافی	-	-	۸	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 171 No. 5	خاکستری	سطحی	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	اندک	-	-	۸	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری تیره

ادامه جدول ۲.

شماره طرح	گونه	کانتکست	شکل قطعه	فن ساخت	کیفیت ساخت	آمیزه	پخت	تزیین	صیقل	قطر قطعه mm	پوشش	مغز	رنگ بدن‌ها
Ah 171 No. 7	نخودی	سطحی	لبه	چرخساز	خشن	شن ریز	کافی	-	دارد	۱۳	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 171 No. 8	خاکستری	سطحی	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	کافی	-	-	۷	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری روشن
Ah 171 No. 10	نخودی	سطحی	لبه	چرخساز	خشن	شن ریز	اندک	-	-	۱۷	گلی	متخلخل دود زده	نخودی تیره
Ah 171 No. 13	خاکستری	سطحی	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	کافی	افزوده	-	۶	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری روشن
Ah 171 No. 2	نخودی	سطحی	لبه دسته	دستساز	متوسط	شن ریز	کافی	-	-	۱۰	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 171 No. 14	نخودی	سطحی	بدنه	چرخساز	متوسط	ماسه	کافی	-	-	۸	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 181 No. 1	خاکستری	گور	لبه	دستساز	متوسط	ماسه	اندک	-	-	۶	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری نخودی
Ah 181 No. 2	خاکستری	گور	لبه دسته	دستساز	ظریف	ماسه	کافی	-	-	۵	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری نخودی
Ah 181 No. 4	خاکستری	گور	لبه	دستساز	متوسط	ماسه	اندک	-	-	۷	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری نخودی
Ah 126 No. 2	خاکستری	گور	لبه	دستساز	متوسط	شن ریز	اندک	-	-	۷	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری روشن
Ah 126 No. 3	خاکستری	سطحی	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	کافی	کنده	-	۱۰	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری نخودی
Ah 106 No. 1	خاکستری	گور	لبه	دستساز	متوسط	شن ریز	اندک	-	-	۹	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری نخودی
Ah 106 No. 2	خاکستری	گور	لبه	دستساز	متوسط	شن ریز	اندک	-	-	۷	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری نخودی
Ah 106 No. 5	خاکستری	سطحی	لبه	دستساز	متوسط	شن ریز	کافی	-	-	۱۰	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری نخودی
Ah 93 No. 1	خاکستری	گور	لبه	دستساز	متوسط	ماسه	کافی	-	-	۶	گلی	متخلخل دود زده	خاکستری
Ah 93 No. 2	نخودی	سطحی	دسته	دستساز	خشن	شن ریز	کافی	سوراخ	دارد	۳۷	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 93 No. 3	نخودی	سطحی	لبه	چرخساز	خشن	شن و ماسه	کافی	-	دارد	۷	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 93 No. 6	نخودی	سطحی	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	کافی	-	-	۱۰	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 96 No. 1	نخودی	گور	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	اندک	کنده	-	۱۰	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 96 No. 2	نخودی	گور	لبه دسته	دستساز	متوسط	شن ریز	کافی	-	-	۸	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 105 No. 7	نخودی	سطحی	لبه	چرخساز	متوسط	شن ریز	کافی	کنده	-	۸	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 152 No. 1	نخودی	سطحی	لبه	چرخساز	متوسط	ماسه	کافی	-	-	۶	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی
Ah 152 No. 2	نخودی	سطحی	لبه	دستساز	خشن	شن ریز	کافی	-	دارد	۱۱	گلی	متخلخل دود زده	طیف زرد نخودی

تصویر ۳. گزیده طرح سفالینه‌های دوره آهن II-I یافته از محوطه‌های دوران آهن اوچ‌هاچای قره‌داغ جنوبی. مأخذ: نگارندگان.

البته هر دو رقم هم‌افق دوره آهن پیشا اورارتویی شمال غربی فلات ایران است. در این جا شایان یادآوری است که «چارلز برنی» در بررسی‌های مشکین‌شهر موفق به معرفی گورهای کلان‌سنگی و هم‌چنین آثار حجمی و تندیس‌های فرهنگ موسوم به بال‌بال یا مکتب اوشاق‌لاری یا همان استل‌های انسان‌نما (Anthropomorphic stelae) شده است که قدمت آن‌ها را سده‌های پایانی هزاره دوم پ.م. می‌دانند (Burney, 1979) که صرف نظر از گاه‌شناسی نسبی پیشنهادی چارلز برنی، بازهم، بر مهاجر بودن این فرهنگ‌ها از سوی قفقاز در نیمه دوم هزاره دوم و اوایل هزاره اول پ.م. تأکید می‌شود (Yükmen, 2003; Sevin, 2005) و بنابراین، معقول می‌نماید که بر پایه روش گاه‌شناسی نسبی،

گورهای قره‌داغ جنوبی از ناحیه دریاچه ارومیه متفاوت است؛ و در اصل، گورهای قره‌داغ جنوبی باید در گروه قفقازی کورگان و کلان‌سنگی طبقه‌بندی شوند که به‌راستی معرف فرهنگ‌های کوچ‌روی قفقازی نیمه پایانی هزاره دوم و اوایل هزاره اول پیش از میلاد هستند؛ گونه‌های کلان‌سنگی و دولمنی این گورها در قفقاز جنوبی و شرق آناتولی پیرامون ۱۲۰۰ تا ۹۰۰ پ.م. گاه‌شناسی نسبی شده‌اند (Yükmen, 2003). در اوغلان قلعه نخجوان هم، سالیابی مطلق به روش رادیوکربن ۱۴ قدمت حدود ۱۲۰۰ پ.م. را تعیین کرده است (Bəxşəliyev et al., 2010) که با رقم ۱۲۰۰ تا ۹۰۰ پ.م. برای کورگان‌ها و گورهای صندوقی نخجوان با روش گاه‌شناسی نسبی هم‌خوانی دارد (Bəxşəliyev, 2007; Bakhshaliyev & Marro, 2009) که

گورهای قره‌داغ جنوبی در افق دوره آهن I-II یعنی پیش از اورارتویی دسته‌بندی شوند. گاه‌شناسی نسبی سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار قره‌داغ جنوبی نیز صرف نظر از مباحث سفال‌گری و گورهای کلان‌سنگی که بدان‌ها اشاره شد، بر مبنای گونه‌شناسی نواحی همجوار مانند گردنه شبلی (Kleiss & Kroll, 1992) و غرب دریاچه ارومیه (بیشیونه، ۱۳۸۴) و نخجوان (Belli & Sevin, 1999) در محدوده دوره پیش از اورارتویی آذربایجان قرار می‌گیرند؛ البته باید دقت شود که از نظر روش‌شناسی پژوهشی، نباید داده‌های گورستان‌ها و سکونت‌گاه‌ها را هم‌کاسه و یک‌کاسه کرد (ن.ک. طلایی، ۱۳۷۴ الف؛ ۱۳۷۶؛ ۱۳۸۷) و بنابراین، با تأکید بر داده‌های سفالی یافته از درون و محدوده این سکونت‌گاه‌ها، به نظر می‌رسد پیشنهاد دوره آهن I-II برای نمونه‌های معرفی شده در اوچ‌هاچا معقول باشد؛ زیرا از این سکونت‌گاه‌ها تا کنون هیچ گونه سفالینه اورارتویی یا حتی نخودی چرخ‌ساز دوره آهن پایانی شناسایی و گزارش نشده است؛ هم‌چنین، بسی شایان توجه است که این سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار بر سر راه گردنه‌های مسلط بر معابر کوهستانی و نیز مشرف بر دره‌ها و یا نواحی پست اطراف و یا منابع آبی پایین دست ساخته شده و احتمالاً کاربری نوعی قلعه ساده عشایری را داشته‌اند.

نتیجه‌گیری

سکونت‌گاه‌های باستانی پیش از دوره آهن پیشا اورارتویی در بلندی‌های تراز ۱۶۵۰ تا ۲۵۰۰ متر ناحیه جنوبی قره‌داغ شناسایی نشده است؛ و البته باید توجه کرد که زمین‌سیمی ناهموار کوهستان نیمه خشک و استپی قره‌داغ جنوبی در پراکندگی آثار دوران آهن تأثیر بسیار داشته است؛ به طوری که پراکنش جغرافیایی دوره آهن I-II قره‌داغ جنوبی صرفاً از متغیرهای زمین‌سیمی طبیعی منطقه تبعیت می‌کند؛ برای مثال، گورهای منفرد در کنار مسیرها و معابر تردد کوهستانی، اما گورستان‌های متمرکز در نواحی نسبتاً پستی مشاهده می‌شوند که امکان سکونت گروهی در آن‌جا به دلیل پستی سطح زمین و دسترسی به منابع آب ممکن بوده است؛ بنابراین، به نظر می‌رسد گورهای منفرد در کنار معابر تردد کوهستانی، متعلق به افرادی باشند که در هنگام تردد و کوچ ایل فوت کرده‌اند.

هم‌چنین، سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار نیز در نزدیکی منابع آب و در شرایط دید مسلط بر اراضی پیرامونی و معابر طبیعی کوهستانی ساخته شده‌اند؛ بنابراین، فرضیه تبعیت سکونت‌گاه از متغیرهای فرهنگی در قره‌داغ جنوبی قابل تأیید نیست؛ و در مقابل، دخالت عامل جغرافیایی اثبات‌پذیر است. به نظر می‌رسد جغرافیای کوهستانی ناهموار و استپی

و سنگلاخی قره‌داغ جنوبی، مانع از پیدایش و گسترش محوطه‌های باستانی چند لایه، مانند تپه‌ها، شده است؛ و فراوانی گورها و سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار مرتبط با گورها سبب می‌شود فرضیه وجود یک فرهنگ باستانی کوچ‌روی مبتنی بر اتراق‌گاه‌های موقت و فصلی و نظام ییلاق-قشلاق در قره‌داغ جنوبی بسیار معقول و مطلوب بنماید؛ اما به هر حال، اثبات و یا انکار همین فرضیه بر الگوها و مدل‌های انسان‌شناسی فرهنگی و اجتماعی مبتنی است که باید در چهارچوب مکتب باستان‌شناسی انسان‌شناختی تحلیل و تفسیر شود؛ البته مقدمه آن هم در مرحله اول، عرضه تحلیل‌های ژئوماتیک زمین‌سیما و سپس کاوش‌های آتی خواهد بود؛ و سرانجام هم داده‌های آن‌ها باید با قفقاز جنوبی مقایسه و تحلیل شود.

وانگهی، افزون بر چراگردی و دام‌داری عشایری در مراتع قره‌باغ و قره‌داغ، استخراج کانی‌های مس و آهن، یعنی دو فلز پرمصرف دوران آهن آسیای غربی، از کانسارهای قره‌داغ، دیگر نظریه باستان‌شناختی نویسنندگان است که نیازمند کاوش‌های باستان‌شناختی و تحلیل‌های فلز-باستان‌شناختی، باستان-مردم‌شناختی و ژئوماتیکی است و البته در این نوشتار فرصت و مجال پرداختن به آن فراهم نشد؛ زیرا گسترش قلمروی پادشاهی اورارتویی به سوی قره‌داغ بدون انگیزه‌های اقتصادی نمی‌تواند به درستی تحلیل، تفسیر و فهمیده شود؛ و بدیهی می‌نماید در هدف‌گذاری این لشکرکشی‌ها و گسترش قلمرو، کانی‌های مس و آهن ارزش بیشتری نسبت به دام و احشام دارند. روی هم رفته، بر اساس داده‌های موجود، مکان‌های باستانی دوره پیشا اورارتویی قره‌داغ جنوبی از گونه سکونت‌گاه‌های پرچین‌دار و متناسب با زندگی دام‌داری و کوچ‌روی عمودی است؛ و سرانجام این‌که، سیمای سال‌های حدود ۱۲۰۰ تا ۸۰۰ پ.م. قره‌داغ جنوبی را فرهنگ‌های کوچ‌نشینی تشکیل می‌دهند که منشأ و مبدأ کوچ آن‌ها از قفقاز جنوبی و کوهستان جنگلی قره‌باغ قفقازیه بوده است؛ بدین معنا که با گذر از مسیر تنگه خدآفرین، نوعی نظام کوچ عمودی بین مراتع دره خدآفرین و جنگل‌های ارس‌باران و بلندی‌های استپی قره‌داغ جنوبی و حتی به سوی دشت اهر و کوهستان سهند شمالی برقرار کرده‌اند؛ اما به هر حال، بنا به تشابه آثار موجود با ارتفاعات مشکین‌شهر در منتهی‌الیه شرقی قره‌داغ و به طرف دامنه‌های سبلان و نیز دره ارس، پیشنهاد می‌شود چشم‌انداز فرهنگی دوره آهن پیشا اورارتویی قره‌داغ جنوبی در یک چشم‌انداز کلی‌تر و فرمانطقه‌ای قره‌باغ قفقازیه - قره‌داغ آذربایجان بررسی و تحلیل و تفسیر شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. واژه اورواتری که امروزه در زبان‌های اروپایی اورارتو تلفظ می‌شود و با همین

سازمان میراث فرهنگی کشور.

- طلایی، حسن. (۱۳۷۴ الف). *باستانشناسی و هنر ایران در هزاره اول قبل از میلاد*. تهران: سمت.
- طلایی، حسن. (۱۳۷۴ ب). *پیشینه ظروف سفالین لوله‌دار و مهاجرت آریایی‌ها*. *باستان‌شناسی و تاریخ*، ۹ (۱۷)، ۱۵-۹.
- طلایی، حسن. (۱۳۷۶). *پویایی فرهنگی در باستان‌شناسی ایران*. *یادنامه گردهمایی باستان‌شناسی شوش*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۶۶-۲۵۹.
- طلایی، حسن. (۱۳۸۷). *دوران آهن ایران*. تهران: سمت.
- عسگرپور، وحید و تیرانداز لاله‌زاری، آرش. (۱۳۹۸). *تحلیل ژئوماتیک زمین‌سیمای مرگ در عصر آهن قاراداغ مرکزی، آذربایجان، شمال غربی فلات ایران*. *هنر و تمدن شرق*، ۷ (۲۶)، ۳۱-۴۰.
- کیهان، مسعود. (۱۳۱۱ الف). *جغرافیای مفصل ایران*، جلد اول، طبیعی. تهران: مطبوعه مجلس شورای ملی.
- کیهان، مسعود. (۱۳۱۱ ب). *جغرافیای مفصل ایران*، جلد سوم، اقتصادی. تهران: مطبوعه مجلس شورای ملی.
- ماسکارلا، اسکار وایت. (۱۳۸۸ الف). *عقرب تپه (ترجمه علی صدراپی و صمد علیون)*. مجموعه مقالات تمدن‌های دشت سولدوز. ارومیه: اداره کل میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری ارومیه، ۵۸-۱۰۹.
- ماسکارلا، اسکار وایت. (۱۳۸۸ ب). *دوران آهن در دینخواه تپه (ترجمه علی صدراپی و صمد علیون)*. مجموعه مقالات تمدن دینخواه تپه اشنویه. ارومیه: اداره کل میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری ارومیه، ۹۵-۱۵۱.
- ماسکارلا، اسکار وایت. (۱۳۸۸ ج). *تومولوس‌های سه گردان: گزارش مقدماتی (ترجمه علی صدراپی و صمد علیون)*. مجموعه مقالات تمدن‌های دشت سولدوز. ارومیه: اداره کل میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری ارومیه، ۹۵-۱۶۰.
- ماسکارلا، اسکار وایت. (۱۳۸۸ د). *تومولوس‌های سه گردان: گزارش دوم (ترجمه علی صدراپی و صمد علیون)*. مجموعه مقالات تمدن‌های دشت سولدوز. ارومیه: اداره کل میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری ارومیه، ۲۳۵-۱۹۵.
- مستوفی قزوینی، حمدا... (۱۳۳۶). *نزهةالقلوب ۷۴۰ هجری قمری (ویرایش محمد دبیر سیاقی)*. تهران: انتشارات طهوری.
- نیکنامی، کمال الدین. (۱۳۹۳). *گزارش دومین فصل کاوش باستان‌شناختی محوطه زردخانه اهر (گزارش منتشر نشده)*. تبریز: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع آذربایجان شرقی.
- هویدا، رحیم. (۱۳۵۲). *جغرافیای طبیعی آذربایجان*. تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- Ajorloo, B. (2009). Iranian Azerbaijan through the post-Uratian era. *Azerbaijan Archaeology and Ethnography*, 9(2), 43-56.
- Akurgal, E. (2011). *Ancient Civilizations & Ruins of Turkey*.

تلفظ به زبان فارسی راه یافته است، در متن عبری تورات و به پیروی از آن در زبان ارمنی، آراتات تلفظ می‌شود و کوه آراتات بدین سبب آراتات نامیده شده که در سرزمین باستانی اُروآتری (اورارتو) قرار داشته است. ارمنیان در زبان ارمنی به آراتات، کوه ماسیس و به قوم ارمنی و ارمنستان، های و هایاستانی می‌گویند.

۲. Settlement pattern

- ۳. برای واژه فلسفه تحلیلی Concept که در باستان‌شناسی هم رواج دارد، در زبان فارسی هنوز برابر نهاد درست و کاملی پیشنهاد نشده است.
- ۴. برای نمونه، پژوهش‌های «رابرت مک‌کورمیک آدامز» و «هانس نیسن» برای استخراج الگوی استقراری و فهم سلسله مراتب استقراری در بین‌النهرین شایان یادآوری است (Matthews, 2007).
- ۵. درباره قه‌باغ قفقازیه نک. کیهان، ۱۳۱۱ الف، ۶۶-۶۵.
- ۶. حتی در عهد قاجار یک شرکت فولاد اسکاتلندی در کنسارهای مس و آهن قه‌داغ سرمایه‌گذاری کرده بود (کیهان، ۱۳۱۱ ب، ۲۵۷).
- ۷. نویسندگانی چون حمدا... مستوفی قزوینی در عهد ایلخانی و اولیای چلبی در عهد صفوی به کویشی از پهلوی در آذربایجان اشاره داشته‌اند.

فهرست منابع

- آجورلو، بهرام و عسگرپور، وحید. (۱۳۹۱). *سنت سفال‌گری ناحیه خدآفرین و نظریه پویایی فرهنگی دوران آهن*. *فصل‌نامه مطالعات باستان‌شناسی دانشگاه تهران*، ۲ (۴)، ۱-۱۲.
- اولیای چلبی، محمد ظلی ابن درویش. (۱۸۹۶). *سیاحتنامه اولیای چلبی ۱۰۵۰ هجری قمری*. (ویرایش احمد جودت افندی). استانبول: مطبوعه اقدام.
- بختیاری، سعید. (۱۳۸۵). *اطلس گیتاشناسی استان‌های ایران*، شماره ۳۹۵ از سری انتشارات مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، چاپ دوم. تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی.
- تیرانداز لاله‌زاری، آرش. (۱۳۸۸). *پرونده‌های ثبتی آثار تاریخی و فرهنگی شهرستان اهر (گزارش منتشر نشده)*. تبریز: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع آذربایجان شرقی.
- تیرانداز لاله‌زاری، آرش. (۱۳۹۰). *الگوی استقراری فرهنگ‌های پیش از تاریخی جنوب قه‌داغ استان آذربایجان شرقی بر مبنای داده‌های بررسی میدانی آذغان و اوچ‌هاچا (پایان‌نامه منتشر نشده) کارشناسی ارشد باستان‌شناسی*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ایران.
- تیرانداز لاله‌زاری، آرش. (۱۳۹۱). *پرونده‌های ثبتی آثار تاریخی و فرهنگی شهرستان‌های اهر و ورزقان (گزارش منتشر نشده)*. تبریز: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع آذربایجان شرقی.
- تیرانداز لاله‌زاری، آرش. (۱۳۹۲). *گزارش بررسی روشمند باستان‌شناختی شهرستان کلیبر (گزارش منتشر نشده)*. تبریز: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع آذربایجان شرقی.
- رجبی، معصومه و خطیبی بیاتی، مریم. (۱۳۹۱). *ژئومورفولوژی شمال غرب ایران*. تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- رزم‌آرا، علی. (۱۳۱۷). *جغرافیای نظامی استان‌های مرزی کشور شاهنشاهی ایران*. تهران: دایرة جغرافیایی ستاد ارتش شاهنشاهی ایران.
- شه‌میرزادی، صادق ملک. (۱۳۷۸). *ایران در پیش از تاریخ*. تهران:

11th edition, İstanbul.

- Biscione, R. (2003). *Pre-Urartian and Urartian settlement patterns in the Caucasus*. Two case studies: The Urmia Plain, Iran, and the Sevan basin, Armenia. Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond. A.T. Smith and K.S. Rubinson (eds.). Los Angeles: Costen Institute of Archaeology, 167-184.
- Bəxşəliyev, V. (2004). *Naxçıvanın Qədim Tayfalarının Mənəvi Mədəniyyəti*. Bakı: Elm.
- Bəxşəliyev, V. (2007). *Azərbaycan Arxeologiyası*. Bakı: Elm.
- Bəxşəliyev, V. et al. (2010). *Naxçıvan Arxeoloji Tədqiqatlar*. Nakhichevan: Azerbaijan National Academy of Sciences & University of Pennsylvania.
- Bakhshaliyev, V. & Marro, C. (2009). *The Archaeology of Nakhchevan: 10 Years of New Discoveries*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Belli, O. & Sevin, V. (1999). *Archaeological Survey in Nakhchivan*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Biscione, R. (2003). *Pre-Urartian and Urartian settlement patterns in the Caucasus, two case studies: the Urmia plain, Iran, and the Sevan basin, Armenia*. In Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond. A. T. Smith, K. S. Rubinson (eds.), Los Angeles: Costen Institute of Archaeology, 167-184.
- Burney, C. A. (1979). Meshkinshahr survey. *IRAN*, (17), 6-155.
- Burney, C. A. & Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Childe, V. G. (1968). *A Short Introduction to Archaeology*. 2nd print, London: Collier Books.
- Iravani, F. (2011). *Jafar Abad VIII. Kurgan Kazilari, Kuzeybati Iran, Karadeniz'den Firat'a Bilgi Üretimi*. Önder Bilgi'ye Armağan Yazıları. A. Öztan, Ş. Dönmez (eds.), İstanbul: Kultur ve Sanat Yayınları, 191-216.
- Iravani, F. (2013). *Excavations in Jafar Abad: Preliminary Report of Kurgan No V*. Lux et Ponto Euxino Studies, Presented in Honour of Sumer Atasoy. Ş. Dönmez (ed.), İstanbul: Hel Yayıncılık, 215-234.
- Iravani, F. (2014). *Jafar Abad Kurgan No IV*. SCRIPTA: Essays in Honour of Veli Sevin, a Life Immersed in

Archaeology. A. Özfirat (ed.), İstanbul: Ege Yayınları, 87-106.

- Iravani, F. (2015). *Jafar Abad Kurgans excavations (2010 season)*. The International Symposium on the East Anatolia and South Caucasus Cultures. M. Işıklı, Birol. (eds.), Cambridge Scholars Publishing, 89-111.
- Iravani, F. (2018). *Animal remains excavated at Jafar Abad and Tu Ali Sofla Kurgans, NW Iran (2010 and 2013 seasons)*. TÜBA-AR 23, 101-120.
- Iravani, F. et al., (2018). Study on the discovered ornaments from Jafar Abad and Tu Ali Sofla kurgans (second phase of excavations). *Archaeological and Anthropological Sciences* (10), 973-987.
- Kleiner, F. S. (2011). *Gardner's Art through the Ages: A Global History*. 13th edition, Wadsworth.
- Kleiss, W. & Kroll, S. (1992). Survey in Oşt-Azarbaidjan, 1991. *AMI*, (25), 1-46.
- Matthews, R. (2007). *The Archaeology of Mesopotamia: Theories and Approaches*. 4th print, London: Routledge.
- Muscarella, O. W. (1969). The Tumulus at Sé Girdan, a preliminary report. *Metropolitan Museum Journal*, (2), 5-25.
- Muscarella, O. W. (1971). The Tumulus at Sé Girdan, second report. *Metropolitan Museum Journal*, (4), 5-28.
- Muscarella, O.W. (1973). Excavations at Agrab Tepe, Iran. *Metropolitan Museum Journal*, (8), 47-76.
- Muscarella, O. W. (1974). The Iron Age at Dinkhah Tepe, Iran. *Metropolitan Museum Journal*, (9), 35-90.
- Niknami, K. A. & Chaychi, A. (2008). A GIS technical approach to the spatial pattern recognition of archaeological site distribution on the eastern shores of the Lake Urmia NW Iran. *The International Archives of the Photogrammetry & Remote Sensing & Spatial Information Sciences* (37), 168-172.
- Sevin, V. (2005). *Hakkari Taşları: Çiplak Savaşçılar Gizemi*. İstanbul: YKY.
- Seyidov, A. Q. (2003). *Naxçıvanın E. Ə. VII-II. Minilliklərdə*. Bakı: Elm.
- Ur, J. A. & Alizadeh, K. S. (2007). Formation & destruction of pastoral & irrigation landscape on the Mughan steppe, NW Iran. *Antiquity*, (81), 311, 148-160.
- Yükmən, B. (2003). *The Megaliths of Anaolia: A New Survey Revealing the Significance of the Dolmen in Eastern Anatolia*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله
 آجورلو، بهرام و تیرانداز لاله‌زاری، آرش. (۱۴۰۰). مقدمه‌ای تحلیلی بر دوره پیش از اورارتویی پهنه قره‌داغ جنوبی، شمال غربی فلات ایران نمونه مطالعاتی: دهستان اوچ‌هاچا. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۹ (۳۱)، ۳۰-۱۷.

DOI: 10.22034/jaco.2020.249601.1172

URL: http://www.jaco-sj.com/article_128652.html

